

**МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ У КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ В СВІТЛІ
УСТАВНИХ ЗЕМСЬКИХ ГРАМОТ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XV - ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)**

Проблема майнових відносин займає одне із найважливіших місць у будь-якому суспільстві. Не була вона виключенням і у землях-анексах Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) у зазначений період. До видання Першого Литовського Статуту вирішення всіх майнових справ регламентувалось нормами обласних привілеїв або, як їх інакше називають, уставними земськими грамотами, котрі виступали, начебто, гарантом збереження звичаєвого права започаткованого ще у Руській Правді¹. Об'єктом нашої уваги будуть статті Київської уставної грамоти².

Дослідження обласних привілеїв розпочалося ще з другої половини XIX ст. Однак в історіографії наявні лише дві монографії, присвячені вивченню даних документів М. Ясінського³ та І. Якубовського⁴. Однак, обидва історики головну увагу зосередили на питанні походження документів, причин їх видачі та датуванні протографів. Поза увагою залишилась проблема висвітлення реалізації їхніх положень в повсякденному житті суспільства⁵. Саме на їх висновки опирались М. Кутшеба⁶, Ю. Бардах⁷, К. Піткевич⁸, І. Старостіна⁹, Є. Маховенко¹⁰ та ін. Разом з тим, було б несправедливо заперечувати, що майнові відносини зовсім не розглядалися. Так, М. Довнар-Запольський шляхом аналізу статей уставних грамот показав різницю між вотчинними маєтками та вислугами¹¹. На думку М. Любавського, до компетенції київського воєводи із 1471 р. крім майнових питань, належав також збір окремих податків¹². М. Грушевський висловив міркування, що задеклароване загальноземськими привілеями право вільного розпорядження "отчинами і вислугами" для "середньо- й дрібношляхотського володіння сі приречення зістали ся на довго ще порожнім звуком"¹³. "Нерухомість, особливо земля, - писав П. Клепатський, - була силою боярства... Боярин вважався отчиком своєї землі до тих пір, поки справно відбував службу, яка на ній лежала"¹⁴. Гарантом політичної єдності і територіальної цілісності земель-князівств Південно-Західної Русі, в першу чергу Київщини і

Волині, виступав, як стверджував Ф. Шабульдо, "колективний імунітет місцевого боярства, тобто його переважаюче право на експлуатацію земель та залежного населення"¹⁵.

У спеціальних працях з історії права також не знаходимо повної характеристики майнових відносин. М. Володимирський-Буданов подав короткий зміст статей Київського привілею з невеликим коментарем¹⁶. Володіння київських князівських родів частково з'ясував Ф. Леонтович. Він також звернув увагу на долю маєтків "державних зрадників" - князів Глинських¹⁷. Р. Лашенко підкреслював, що норми "цивільного права" сягають своїми коріннями до "старовинного пам'ятника українського права до Руської Правди"¹⁸. На думку І. Старостіної, "перерозподіл земельної власності, що супроводжувався розширенням шляхетських прав і свобод, призвів до зменшення судово-адміністративних прав монарха"¹⁹. Таким чином, висвітлення характеристики майнових відносин у ВКЛ є давно нагальною проблемою.

Тепер звернемо безпосередню увагу до самого джерела. Київський привілей містить цілий ряд статей, в яких в тій чи іншій мірі відбивається нормативне регулювання майнових відносин. Їх умовно можна поділити на декілька груп:

1) Норми, які забезпечували недоторканість маєтків ("отчин" і "вислуг"):

- "В церковныя люди, в князские и в панские, и в боярские, и в земли, и во все доходы и приходы не вступати ся;
- А без права нам людем не казнити ани губити, ани именеи не отнимати;
- А который будет какою вину заслужил, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушати;
- А отчины и выслуги не отнимати, што которые будут выслужыли у великого князя Витовта и Жигимонта, и в отца нашего, короля его милости, и в брата нашего, што придали предки наши, то им потвержаем;
- А што придал князь Александр а князь Семен, а не отчины чюжьи, и с того вас не рушаем, а огледившы листов, нашими пак листы того потвердити з ласки наше, то вже будет нашо дание;
- А князи и панове, которые выслуги держать, а кому потвердим листы нашими, в том волни по души к церкви дати, заменити и продати, и отдати з нашим призволенем"²⁰.

2) Відчуження майна державних зрадників:

- "В имена зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыєю и именем"²¹.

3) Успадкування маєтностей:

- "А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будет, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдови, и она мужиным владует, а записати жоне на имене пенези не явом, но на одной части, а имена не записывати;

- А похочеть за инии муж поити, и она с тым идет, што будет муж ей записал, а имене детемъ оставити, а детей не будет, ино ближньому; а будет пустой человекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене;

- А хто отходя з сего света, в кого детей не будет ани племени, а прикажет кому статки свои, ино нам того не рушити"²².

4) Земська служба з утримуваних маєтків:

- "А которые князи и панове и бояре литовское держать имена в Киевской земли, тым служба заступати с тых именей с киены, самим своими головами"²³.

Усі вказані положення були, на наш погляд, вписані ще до Казимирівського привілею 1440 р. Крім цього, великий князь литовський (далі - в.к.л.) Сигізмунд I Старий, при підтверджені Київської уставної грамоти 1 вересня 1529 р., приписав ще одну статтю, яку ми віднесли до першої групи:

- "Также, з щедробливости наше господарское, хочем заховати князеи и панов, и их людей отчизных и выслуженных, во всех именьях их в таковых волностях, иж воеводы киевские, нынешние и потом будучие, не мають в ыменья их всылати по пасекам и по землям бортным медов на себе брати, ... ани стрельцов своих не мають в их именьях всылати"²⁴.

Воеводі та намісникам заборонялось втручуватись у церковні, князівські, панські та боярські доходи і приходи²⁵. Прикладом дії вказаної норми служить вирок Сигізмунда I Старого від 16 серпня 1528 р. старцям "больницким" Печерського монастиря у Києві із господарським дворянином Криштофом Кмітичем. Охрем, від імені старців, скаржився перед в.к.л. на К. Кмітича: "у селищо, на ймя Клещевичы, одну службу у Завской волости небощык пан Михайло Павша дал и записал на болницу манастиря Печерского..., у тое, дей, селищо Криштоф уступаеь ся и дан на себе берет, и людем

церковным кривды и шкоды чынит (курсив наш - *Д.В.*)". Доказом служив лист в.к.л. в якому написано: "... иж Павша пришедшы перед нас, то нам, господарю, поведил, што ж одну службу людей своих властных у Завской волости, на ймя Клещевичи, дал и записал на болницу монастыра Печерского, как жо мы на его чоломбитье, подле его устного сознанья, тые люди, на тую болницу записанные, листом нашим потвердили на вечность".

Криштоф відповів, що його зять хоч і дав те село, але відповідного запису не лишив і до того ж сина не мав. Врешті Сигізмунд I Старий разом із панами-радою "тых старцов болницких монастыра Печырского про том листе нашым zostавили", оскільки "ач-колвек Павша запису свого на тые люди тым старцом не дал и в тот час сына в себе не мел, однак, хотя бы и запись дал, а нам бы того не объявил, тогды бы тот запис его не мял держан быть, бо то ест вислуга его, а не отчизна (курсив наш - *Д.В.*), нижли он по своей доброй воли, пришедшы перед нас, и то нам, господарю, объявил иж тые люди Клещевичы у Завской волости на тую болницу дал и записал, и мы то, водле его устного сознанья и на чоломбитье его, поведили тым старцом листом нашим на вечность"²⁶. Отже, бачимо, що дана судова справа підтверджує, з однієї сторони, недоторканість церковних володінь, а з другої - право шляхти на вільне розпорядження своїми вислугами²⁷.

Відчуження нерухомості відбувалось тільки за ухвалою суду. Так, 25 червня 1503 р. в.к.л. Олександр Ягелончик повідомив Овруцького намісника князя Григорія Борисовича Глинського про своє рішення у справі старця овруцького Василя Михалкевича. Останній скаржився, що намісник Овруцький віддав своєму чоловікові його отчину - землю Кончаковську, котру тримав стрий. Оскільки останній не мав дітей, то в.к.л. своїм привілеєм підтвердив право володіння за В.Михалкевичем, а лист цей Г. Глинський забрав. Тому Олександр Ягелончик писав: "приказуем тобі (Г. Глинському - *Д.В.*), абы тому человеку не казал в те земли вступатися и лист абы ему (В.Михалкевичу - *Д.В.*) наш тот отдал конечно; нехай бы он ныне те земли держал, водлуг первой нашей данины, а нам з оней службу служит"²⁸.

Маєтки злочинця не конфісковувались, а залишались дружині і дітям, вирок залежав від ступеня правопорушення. Як встановила О. Русина, "після страти Михайла Омельковича та Івана Гольшанського.., їхня рідня не зазнала жодних переслідувань"²⁹.

Однак, виключення становило майно злодія ("татя") - "...а коли возможен заплатити (злодій - Д. В.), ино исцу заплатити татиным именем, а лицо³⁰ на двор"³¹. Поки що нами не виявлено відповідних судових справ, які відбулись на Київщині. Однак, в кінці липня-на початку серпня 1496 р. троцький тіун Здан Войткович присудив штраф 15 кіп грошей Яцьку Носутковичу та його брату Довкгиру на користь Якуба Кунцевича "...за *татбу* (курсив наш - Д.В.) за пчолы, и тот суд свой господару е.м., великому князю, отказал, и господарь е.м. подлуг суду Зданова казал ему то на них отправить дворянину своему Лаврину Юреву сыну Мезыковича"³².

Отчини і вислуги представників київської шляхти, вислужені у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда Кейстуовича, Казимира Ягелончика та Олександра Ягелончика, підлягали підтвердженню з боку Сигізмунда I Старого. 23 червня 1499 р. в.к.л. Олександр Ягелончик, "...вбачивши вірнии службы и шляхетне вроженого княжати Костентина Ивановича Острозского вышшого гетмана великого князьства литовского старости бряславского и звенигородского в тот час будучого..., ему имене наше Звягол зо всеми его приселки в повіте киевском..., дали есмо ласкаве черес сес наш лист даем и записуем"³³. Цей привілей був підтверджений Сигізмундом I 26 грудня 1507 р.: "Ино мы выслушавши того привилья брата нашего Алесандра короля его милости, при том таки есмо его zostавили, а к тому, з особливое ласки нашое, дозволяем ему и дозволи есмо в том его имени Звягли замок справити, и место садити, и торг во всякую неделю мети и ярмарок в каждый год на Св. Дмитрия день"³⁴. Аналогічно 6 квітня 1510 р. було задоволено прохання волинських землян Сенька і Федора Богдановичів Сербинових про підтвердження права володіння селом Юревичі у Мозирському повіті, котре ще отримав від Свидригайла їхній дід Богдан Сербин³⁵.

Великий князь литовський, як свідчить привілей, також мав підтвердити надання київських князів Олександра і Семена, але тільки після попереднього ознайомлення із їхніми відповідними листами, і це вже вважалося наданням самого володаря. Достеменних підтверджуючих документів часів Сигізмунд I Старого, у яких би згадувались надання згаданих київських князів, нами поки що не знайдено. Але можемо припустити, що таких документів могло й не бути, оскільки ця норма привілею діяла вже за Олександра Ягелончика і, ймовірно, імена Олександра і Семена вже не

вписувались Сигізмундом в підтверджуючу грамоту. Для прикладу наведемо декілька документів. 21 липня 1495 р. в.к.л. Олександр підтвердив путивльському наміснику Богдану Федоровичу Глинському "села в Київском повете, у-в Олевской волости, на имя Бобровое, а в Завской волости Голубіев, а в Черкассах Родивоново..., по тому, как князь Олелко и князь Семен отцу его подавали..."³⁶. Доля цих маєтків вирішилась у 1512 р., коли Сигізмунд, повідомивши князя Михайла Мстиславського та його братів князів Федора і Богдана Жеславських про смерть у московському полоні їхнього зятя князя Богдана Глинського, писав: "...мы во вси его имения, которые у Киевском повете и инде где кольвек будут в повітх замков и дворов наших, казали есмо на нас ся ув'язати, к замку нашому Київському, воеводі Київському пану Юрью"³⁷. Слід зауважити, що існує привілей київського князя Семена Олександровича своєму слугі Ієремії Шашці від 12 червня 1459 р. на землі, городища й урочища в Київській землі³⁸. Але за браком джерел ми не можемо з'ясувати чи підтверджувався він пізніше володарями Литовської держави.

Вислуги, які підтвердив Сигізмунд I, дозволялось продати, обміняти, подарувати, або віддати на церкву, але зі згоди великого князя литовського³⁹. Ілюстрацією служить купівельна грамота королівського перекладача Солтана Альбієвича від 13 серпня 1508 р.: "По Бозе и господари нашем великом короли Жикгимонте, за докладом государя моего пана Юрья Михайловича Монтовтовича, воеводы Киевского, и его милости с призволением, я Солтан Альбієвич, толмач господарський... продал есми землю бортную, мою вірную у господаря *выслугу, што есми выслужил у короля Казимира и у его милости сына у короля Олександра* (курсив наш - Д.В.)... Матвею, ігумену обители святого Николы, и всім старцем Пустыньского монастыря тепере в том монастыри живущим и напотом будучим в пустыньці святого Николы, яже есть у Києві... А взял есми за тую землю чотыриста коп грошей; а для того есми дешевле продал им, помагаючи души свой и родителем своим"⁴⁰. Впадає в очі, на наш погляд, те, що підтвердженню з боку в.к.л. підлягали як отчини, так і вислуги. Проте вільно розпоряджатися київська шляхта могла лише останніми. Також не зовсім зрозумілим є бажання Сигізмунда вважати своїм надання київських князів Олександра та Семена. Можливо тому, щоб підкреслити припинення київської князівської династії?.. Оскільки

в наступних підтвердженнях, через 20 років, така приписка вже відсутня⁴¹. Крім цього шляхта отримала додаткову преференцію: київський воєвода та його наступники не мали права посилати в їх маєтки своїх урядовців для збору медового мита із пасік та бортних земель, а також направляти до їхніх маєтків військові загони.

Якщо на суді особа визнавалась державним злочинцем, то її маєтки конфісковувались (з привілею невідомо тільки на чію користь), а сама вона страчувалась. Приводом до обвинувачення в державній зраді могли бути злочини і проти володаря, і проти держави. Так, 10 квітня 1508 р. Сигізмунд I Старий задовольнив прохання пана Сенька Полозовича і дав йому в отчину маєтки "небожчика князя Василевых Дашковича..., которые после его спали на *зрадець наших* (курсив наш - Д.В.) князеи Львовичов Глинських": в Київському повіті Гостомляни, в Житомирському - Ставок, в Овруцькому- Глядковичі⁴². Трохи більше ніж через місяць князь Юрій Іванович Дубровицький "... бил нам (Сигізмунду - Д.В.) чолом ... и просил в нас тых сел в Киевском повете у Волевской волости, которые держал *зрадца наш* (курсив наш - Д.В.) князь Иван Глинский, на имя Каменое а Боровое, што ему достали ся были после князя Богдана Федоровича". Великий князь литовський підтвердив чолобитну: "... если будем кому иному первеи сего тых имени не отдали. А ввязати его в то послали есмо дворанина нашего Кочановского"⁴³. Отже, маєтки держаних зрадників конфісковувались і надавались іншим представникам шляхетського стану, які залишались вірними господарю⁴⁴.

В разі смерті чоловіка, його майно залишалось дружині і дітям. 16 червня 1446 р. князь Андрій Володимирович, перебуваючи у Києво-Печерському монастирі, склав заповіт згідно з яким в разі його смерті дружина Марія, діти Гліб та Овдотя успадковували його маєтки, вислужені у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда та Казимира - Словенськ, Могильне, Камінне, Логожеськ і Лемніці⁴⁵.

Вдова розпоряджалась, а не володіла, маєтком небіжчика; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям. Яскравим прикладом служить справа між київським боярином Данилом Дедковичем та дочкою Степана Мушатича Анастасією. Спочатку 13 жовтня 1497 р. Данило отримав від в.к.л. Олександра привілей, у преамбулі якого вказувалось, що Данило одружився із жінкою київського боярина Степана Мушатича Марією, у якої було від

Степана двоє дітей - син і дочка, котрі померли. Залишилася тільки дочка Степана від першої жінки Настасія, яка служила княгині Семена Олельковича Пінській. Чолобитчик просив Олександра Ягелончика дати йому маєтки, які тримав Степан Мушатич - Кучуков, Ладижичі, Теремці, Белки та ін. Резолюцію володаря була такою: "Ино мы, не хотячи быти по близкости Степановое дочки первое жоны от тых именей отдалити, а казали есмо ему с тою Степановою дочкою первое жоны зъеднатися, и он ся з нею поєднал и выправу ей с тых именей дал и долги отца ее поплатил, и много деи накладов на тые именія наложил, а она ему всих тых именей и селец вышей писаних, што отец ее держал, выреклася, и запись свой ему на то дала, и тот ее запись перед нами вказывал. Ино коли ся она ему выреклася и запись свой ему дала, и мы вси тые имена вышей писанные, з ласки наше, дали Данилу Дедковичу вечно и непорушно ему, и его жоне, и потом будучим их щадков... как Степан Мушатич держал"⁴⁶. Однак цим справа не вирішилась. Через півтора року, 17 січня 1499 р., Анастасія скаржилась на Данила, "штож он понял мачоху ее и по той мачосе держит уси имена, отчину ее, на имя Кучуков, а Ладыжичы, а Белки и иные селища, штож к тым именіям прислухают". Дедкович віповів, що дані маєтки своєї жінки тримає "штож есми поплатил многія пенязи долги отца твоего (Настасії - Д.В.), и много пенязей есмо своих на тые имена наложил, и над то ты змовила ся со мною и всих тых именей мне поступилася и взяла еси у мене выправу вено тридацать гривень, и на то ми еси лист свій дала". У відповідності з цим листом в.к.л. Олександр підтвердив Д. Дедковичу вічним правом згадані маєтки.

Загалом же справа розв'язалась наступним чином. Анастасія та Данило перед Олександром Ягелончиком "межи собою вступили в еднаніе и зъеднавшия... то възъявили: штож Дедко тых всих именей вышеиписанных поступился тои отчичце, Степановой дочці Настасіи, и того острова, што приискалася к тым именіям под князем Григорем Глинським, и на то ей лист свой дал нижли она за накладом Дедков, што он наложил на тые имена, маєт ему дати сто коп грошей и тридцять коп грошей и в тых пенязех тые имена Дедко маєт держати во всем подлуг еднаня и листу их, как же ся они сами межи собою поєднали, дотолє, поки она ему тые пенязи отложит; и как она тые пенязи вышеиписанные Дедку отдаст на рок, тогды она тые свои имена вси маєт держати вечно со всим по тому, как дед и отец ее

держал; а Дедку и его детем в тые имена вжо ся ненадобе вступати"⁴⁷. Отже, Анастасія отримала право повернути собі отчині маєтки після сплати 130 кіп грошей, бо ці маєтки були власністю її батька, котрі, згідно уставної грамоти, мали належати їй⁴⁹. Разом з тим, з першого документу не зрозумілим виглядає рішення в.к.л. Олександра надати нерухомість Семена Мушатича на вічне володіння Данилу. Очевидно, це було можливим тільки через неповноліття Анастасії.

Чоловік мав право записати жінці лише гроші в еквівалентній вартості 1/3 маєтку, а все майно записувати заборонялось. У випадку відсутності дітей, маєток успадковували найближчі родичі небіжчика. З цього приводу 23 серпня 1518 р. у великокнязівській канцелярії був виданий судовий вирок землянці київській Суриновій Духні. Остання разом із своїми дітьми скаржилась, що пан Сенюшко Романович тримав маєтки отчині свого рідного брата, а її батька, пана Волчка Романовича, - половину с. Виступовичів, половину с. Ілінців, половину с. Шепеличів, половину с. Дмитровичі, а також села Мерилін, Рокитну, Ольшаничі та двох чоловік в с. Солтаєві. Шепеличі Сенюшко записав на церкву Пречистої Богоматері Печерської Київської у 60-ти копах грошей. Після смерті пана Сенюшка всі ці маєтки "пришли были *по близости* (курсив наш - Д.В.) на братанича ее, Ивашка Михайловича". Останній не будучи "увязаним", тобто не маючи юридичного права володіння цими маєтками, помираючи, записав своїй матері окремі їхні частини, "а к тому иные имена, отчину свою, а *их близость* (курсив наш - Д.В.)". Його мати, Михайлова, з братом своїм паном Семеном, старостою Овруцьким, ті маєтки взяли собі, а Суринову з дітьми "*по близости* (курсив наш - Д.В.) не хотятъ тыхъ именей допустить".

Для з'ясування правдивості слів землянки Суринової в.к.л. створив слідчу комісію у складі маршалка земського, державці Слонимського, пана Яна Миколайовича, підскарбія земського, старости Ковенського, пана Авраама Йозефовича та писаря королівського, державці Перевальського, пана Копота Васьковича. Вони вислухали спочатку Семена Полозовича, який на місті сестри своєї повідомив, що вона доручила йому говорити за себе у суді і дала відповідний лист. Однак Овруцький староста нічого суттєвого не повідомив, а лише показав тестамент Івана Михайловича. Потім були опитані інші київські земляни Яцько Єлець та Криштоф Кмітич, котрі зізнались, що Суринова з дітьми "*к тымъ именіямъ близшая*

(курсив наш - Д.В.), а по ней и они близкие и ести бы ей з детьми не было, тогда тые имения мели прийти на них". В зв'язку з цими свідченнями Сигізмунд I Старий "в том есмо Сурыновою з детьми правою знашли и тые вси именія верху писане пана Сенюшковы ей з детьми присудили, а Михайловой вже не казали в тые именія ничым вступати ся, нижли Михайлова маєт на тых имениях, на которых муж ее оставил, *сидети на вдовьем столцы до живота своего* (курсив наш - Д.В.), а Суриновая з детьми в тые имения до живота ее ни во что не маєт ся уступати". Також Суринова повідомила, "штож по смерти того брата ее, Михайла, тот братанич ее Ивашко мел з нею дел в имени материзном, на имя Оверцоч, а в Сельцы, на штож и свідоме давала, иж Михайлова то держит по сыну своему, а муж ее *на том оставил* (курсив наш - Д.В.), против чогож пан Семен одпору не чинил и николи Михайло ей, жоны своей на том не оставил, того она ко вдовему столу не маєт мети (курсив наш - Д.В.) и тую дельницу Івашкову, материзну Сурыновой з детьми есмо присудили".

Отже вияснилось, що материзні маєтки пані Суринової Оверцоч та Сельцо не належать пані Михайлової по праву вдови. Також стало відомо про неправильність оформлення заповіту Іваном Михайловичем, котрий "*неслушным обычаем вышей третьей части именей* (курсив наш - Д.В.) в том тестаменте матце своей одписал". Врешті обидві сторони узгодилися між собою в усній формі перед в.к.л.: "...иж Суриновая з детьми своими поступила Михайловой половину именія Выступовичов на вечность, что держал муж ее, которую ж половину Выступовичов вольна Михайлова отдать и продати и кому хотячи, або на церков Божою одписати, а иншие вси именія, что держал муж ее Михайло, отчину и материзну его по животе маєт Суриновая з детьми держати со всем, а тот запис неслушный казали есмо содрати и на то дали есмо Суриновой из детьми ей сес наш лист судовой, под нашою печатю и тыбы (київський воєвода Андрій Немирович - Д.В.) ей в тые именія казал увязати"⁴⁹.

При відсутності найближчих родичів, маєток переходив у власність великого князя литовського⁵⁰. І останній, як свідчать джерела, ним і розпоряджався. Наприклад, 18 травня 1495 р. Олександр Ягелончик, вислухавши прохання Микити, "штож он перво служил наместнику Черкаському, пану Кмите Александровичу, а потом в Черкасах понял удову с именем, на

имя Федкову Рачковича, а к тому деи имению ближних никого нет (курсив наш - Д.В.), и просил нас, абыхмо ему дозволили тое имене держати, а нам с него служити", видав відповідний привілей - "Ино коли к тому имению нет близких никого (курсив наш - Д.В.), и мы ему дозволили тое имене держати..."⁵¹. В 1503 р. Черкаський намісник Сенько Полозович дав в.к.л. список речей, забраних у черкаських козаків, після їх смерті, оскільки, читаємо в документі. "...как же того обычай есть, тыи отумертыя речи, хто ближнего не мает, и приходят на наместника Черкаского"⁵² (курсив наш - Д.В.); двадцять и чотыри локти сукна роздавал есмы слугам на однараких, а камене все и перла дал есмы самому господару, великому королю, у руки⁵³. Вказана норма мала юридичну силу тільки тоді, коли не був складений заповіт. У випадку його існування, доля усього майна померлого вирішувалась у відповідності з його останньою волею. Правда, як свідчать джерела, письмовий документ не завжди був потрібен. 29 квітня 1506 р. Олександр Ягелончик грамотою державці Бельському та Утенському князю Михайлу Глинському надав право розпорядитися рухомим і не рухомим майном померлого Київського воєводи князя Дмитра Путятича⁵⁴. Приводом стало те, що останній ще за життя просив М. Глинського, "аж бы он был у-в опеканьи всим именьям и речам его, как же частокрот и нас о том напоминал, абыхмо дозволили ему, с порученья его, князю Михайлу именьям его и всими речами опекатися; а к тому теж отходя с сего света, того умыслу своего не отменил и в порученьи именья и речи свои ему зоставил (курсив наш - Д.В.)". Оскільки Д. Путятич "отходячи с сего світа, тестаменту не зделал и жадное памяти не вчинил по своей души и теж по души родителей своих", М. Глинський роздав данників і гроші від продажу рухомого майна православним монастирям і церквам, частина грошей була заплачена за викуп полонених "з поганських рук"⁵⁵. Отже, як бачимо, доля майна небіжчика вирішилась без заповіту. Проте, функцію тестаменту виконувало "порученье" Д. Путятича, ймовірно у письмовій формі. А М. Глинський розпорядився ввіреном майном на свій розсуд.

Князі, пани та бояри литовські⁵⁶, які тримали маєтки в Київській землі, зобов'язані були відбувати земську службу, разом із місцевими обивателями. Так, 20 жовтня 1492 р. в.к.л. Олександр пожалував дворянину господарському Суріну село в Київському повіті Соколовичі "...со всим, потому, что здавна к тому селу слухало, а нам с того служил"⁵⁷. Іншим привілеєм, від 3 грудня 1506 р., Сигізмунд

І Старий дав Філіпу Вірменину "...селище пустовское в Киевском повете Белгородского десятку на имя Лисаново, вечно ему, его жоне и их детям, со всим, што к тому селищу здавна прислухало. А поведал, што ж деи с того селища служба конная бывала"¹⁵⁸. Тобто, Філіп зобов'язаний був відбувати кінну службу.

Таким чином, із багаточисельних положень Київської уставної грамоти ми виділили лише ті, які стосуються майнових відносин. З наведених прикладів їх реалізації видно, що в тексті джерел практично не зустрічаємо покликів на обласний привілей, але разом з тим його співставлення із вироками судових справ, підтверджуючими привілеями та іншими документами, яскраво ілюструє практичне застосування норм уставної грамоти.

Summary

This article deals with norms of Kiev Land regional privilege which regulated property relations. Also showed their realization in the everyday life of region in the second half of XV th - first third of XVI century.

Анотація

У статті розглянуто норми обласного привілею Київської землі які регулювали майнові відносини. Також прослідковано їхню реалізацію в повсякденному житті регіону в другій половині XV-першій третині XVI ст.

¹ Мається на увазі формулювання "старини не рухаємо, а новин не вводимо". Однак у сучасній історіографії висловлено ряд критичних зауважень щодо відповідності вказаного вислову середньовічним реаліям. (Кром М. "Старина" как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV - нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. - К., 1994. - Т.III. - С.68-85; Ващук Д. Рецепция норм Русской Правды в памятниках права Великого княжества Литовского (на материалах областных привилеев 2 половины XV в.) // Тезисы Международной научной конференции "Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели" 11-12 декабря 2003 г. - М., 2003. - С. 13-15.).

² До нашого часу архетип не зберігся. У розпорядженні маємо лише три підтверджуючих привілея, виданих Сигізмундом I Старим: 8 грудня 1507 р., 1 вересня 1529 р., 24 жовтня 1529 р. В одній із попередніх публікацій ми зробили спробу виділити із перших двох підтверджень протограф та датувати його другою половиною 1440 р. (Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV - початок XVI ст.) // Український історичний журнал. - 2004. - № 1. - С.90-101.). Щодо третього підтвердження, то воно раніше не було відоме дослідникам і введено в науковий обіг лише у виданні 4-ї книги судових справ Литовської Метрики в

- 1997 р. і майже не відрізняється від попереднього. У даній статті ми будемо користуватися, в основному, привілеєм 08.12.1507 р., а вразі необхідності звертатися до тексту інших двох.
- ³ Ясинский М. Уставные земския грамоты Литовско-русского государства. - К., 1889. - 210с.
- ⁴ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1903. - №. 6. - С.245-303.
- ⁵ М. Ясинський зробив також системний звіт усіх відомих йому привілеїв, яким дослідників користуються навіть зараз. (Ясинский М. Указ. соч. - С.99-200).
- ⁶ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. - Część druga: Litwa - Lwów, 1921. - S. 30-33.
- ⁷ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka //Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. - Poznań, 1988. - S.154-155.
- ⁸ Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.-Poznań, 1995. - S.71-72.
- ⁹ Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. / Под ред. Академика Б.А.Рыбакова. - М., 1979.- С.122-124.
- ¹⁰ Machovenko J. Nelietuvišku žemiui teisine padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV - XVIII a.). - Vilnius, 1999.- S.19.
- ¹¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - Т.І.- К., 1901. - С.604-606.
- ¹² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. - М., 1892. - С.784-785.
- ¹³ Грушевський М. Історія України-Руси в 11-томах, 12-книгах. - Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. - 2-е видання - К., 1998. - С.67.
- ¹⁴ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. - Т I.: Литовский период. - Одесса, 1912. - С.539.
- ¹⁵ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - С.81.
- ¹⁶ Владимирский-Буданов М. Хрестоматія по истории Русского права. - Вып.2. - Изд.4. - СПб., 1901. - 53-61с.
- ¹⁷ Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства. - СПб., 1894.- С.194-202.
- ¹⁸ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. - Прага, 1924. - Частина друга: Литовсько-польська доба. - Випуск перший: пам'ятники права. - С.38.
- ¹⁹ Старостина И. Судебник Казимира 1468г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989 годы. - М., 1991. - С.242.
- ²⁰ Lietuvos Metrika (далі -LM) (1499-1514). - Vilnius, 1995. - Užrašymu knyga 8. - S.240. Четверта і п'ята статті даної групи в наступних підтвердженнях об'єднані в одну: "А отчин и выслуг не отнимати, што которые будут выслужили у великого князя Витовта и великого князя Жикгимонта, што придал велики княз Витолт и велики княз Жикгимонт, и отец наш, и потом княз Александр и княз Семен, а не отчины чужии, и с того их не рушаем и то все им потвержаем" (LM (1387-1546). - Vilnius, 1998. - Užrašymu knyga 25. - S.188).
- ²¹ LM. - К. 8. - S.240.
- ²² Ibid.
- ²³ Ibid. - S.241.
- ²⁴ LM. - К. 25. - S.190.
- ²⁵ Слід зауважити, що дана стаття наступних підтверджуючих привілеїв відрізняється. У

- ній мова йде лише про церковних людей: 1) 1.09.1529 - "В церковные люди и в земли, и во вси доходы и приходы нам не вступати ся" (LM. - К. 25. - S.190.); 2) 24.10.1529 - "Напервей, церквам Божиим, в церковные люди и в земли, и во вси доходы и приходы нам не вступати ся" (LM (1522-1530). - Vilnius, 1997. - 4-oji Teismu bylų knuga. - S.325.). Ф. Шабульдо висловив припущення, що ця норма відноситься до "...перших угод київського боярства із литовськими князями часів Гедиміна і Ольгерда" (Шабульдо Ф. Указ. соч. - С.81-82.).
- ²⁶ LM. - К.4. - S.251-252.
- ²⁷ М. Грушевський припустився помилки, вважаючи вислуги не шляхетськими (Грушевський М. Історія України-Руси... - Т.V. - С.67.). Це пов'язано з тим, що вчений покликався на М. Ясинського, який вважав Київський привілей не шляхетським, а всестановим (Ясинський М. Указ. соч. - С.87.).
- ²⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцією В. Антоновича и К. Козловского (далі - Грамоты). - К., 1868. - С.35-36.
- ²⁹ Вони були страчені за спробу державного перевороту (Русина О. Україна під татарами і Литвою. - К., 1998. - С.131-133.).
- ³⁰ Погоджуємось із І.Старостіною, що "лицо" - вкрадена річ (И. Старостина Некоторые особенности... - С.124.)
- ³¹ LM. - К. 8. - S.240.241.Ймовірно, мається на увазі рухоме майно "татя".
- ³² Акты Литовской Метрики. Собраны Ф.Леонтовичем (далі - АЛМ). - Т.I. - Вып.I (1413-1498). - Варшава, 1896 - С.119.
- ³³ Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z.L.Radziwińskiego, przy współudziale P.Skobielskiego i B.Gorczaaka. - Т.I. (1366-1506). - Lwów, 1887. - S.117. В цьому відношенні цікавим є наступний момент: в.к.л. de jure не мав права надавати місто Київської землі особі, "не київського походження", оскільки, згідно привілею, володар зобов'язувався "городки киевские... кияном будем давати, кому ся будет годити" (LM. - К. 8. - S.241). Очевидно, далися взнаки заслуги К. Острозького перед державою.
- ³⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі - АЗР). - Т.II. - СПб.,1848. - С.32.
- ³⁵ LM. - К. 8. - S.346.
- ³⁶ АЗР. - Т.I. - СПб.,1846. - С.151.
- ³⁷ АЗР. - Т.II. - С.100.
- ³⁸ Грамоты. - С.19-20.
- ³⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... - С.606.
- ⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі - АЮЗР). - Т.I. (1361-1598). - СПб.,1863. - С.36-37.
- ⁴¹ Ясинський М. Указ. соч. - С.162 (сноска 279).
- ⁴² LM. - К. 8. - S.252.
- ⁴³ Ibid. - S.255.
- ⁴⁴ Леонтович Ф. Указ. соч. - С.199.
- ⁴⁵ Грамоты. - С.10-12.; АЗР. - Т.I. - С.59.
- ⁴⁶ АЛМ. - Т.I. - Вып.I. - С.138-139.
- ⁴⁷ АЛМ. - Т.I. - Вып.II (1499-1507). - Варшава, 1897. - С.1.
- ⁴⁸ Дещо схожу норму зустрічаємо у Руській Правді: "Аже будутъ двою мужю дети, а одиное матери, то онем своего отця задница, а онем своего" (Правда Русская. Тексты / Под ред. Б. Грекова. - М., 1940. - Т.1. - С.115.). Діти однієї матері, але від різних чоловіків, отримували кожен майно свого батька.
- ⁴⁹ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaaka, konserwatora tegoż archiwum. - Т.III. (1432-1534). - Lwów, 1890 - S.175-176.
- ⁵⁰ Майже аналогічний пункт був представлений у загальноземському привілеї від 2 травня

1447 р. виданого Казимиром Ягелончиком: "Item si aliqua virgo vel vidua voluerit nubere ad alias partes extra Magnum Ducatus Lithuaniae, expeditione ac dote recepta haereditaria bona hic reliquit, ad ea intromittere se non debet" (LM. - K.25. - S.48). На думку М. Кразаускайте він був "перейнятий із раніших привілеїв і не представляв нічого нового" (Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. - Leipzig, 1927. - S.46).

⁵¹ АЛМ. - Т.I. - Вып.I. - С.70.

⁵² Мається на увазі, що потім намісник передає майно господарю. Це підтверджує наступна частина документу.

⁵³ АЛМ. - Т.I. - Вып.II. - С.113.

⁵⁴ Помер Д. Путятич приблизно у 1505 р. (Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVII wieku. Spisy. / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. - Kórnik, 2002. - S.44).

⁵⁵ АЗР. - Т.I. - С.369-371.

⁵⁶ На думку Н. Яковенко, "підкреслене у київській грамоті протиставлення "киян" представникам інших земель, які ототожнюються з ширшим поняттям "чужоземці" відповідної статі привілею 1447 р. (ст. 14), свідчить про стабільніше, ніж в інших регіонах Великого князівства, почуття удільної відособленості місцевих феодалів, підкреслюючи характерні риси автономічного політичного розвитку Київщини" (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - С.47.).

⁵⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. - Metryka Litewska. - Mk. 235. - Nr. 191^A - K.95.

⁵⁸ LM. - K. 8. - S.167.